

МАТЕРІАЛИ ПРО КУБАНЬ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ “РАДА” (1906–1908 РОКИ): ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Українська щоденна газета “Рада” (1906–1914) стала спадкоємницею першої україномовної газети “Громадська думка”. Остання виходила у Києві вісім з половиною місяців (з 31 грудня 1905 р. до 18 серпня 1906 р.). Газета народилась після конституційних свобод, проголошених жовтневим царським маніфестом 1905 р. та тривалих і наполегливих клопотань українців Наддніпрянщини, які ще з кінця 1890-х років мріяли про друкований орган рідною мовою. До них були причетними відомі громадські діячі С. Єфремов, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, Ф. Матушевський, В. Леонтович та ін. Історії заснування “Громадської думки” та її видавничого життя в умовах дефіциту коштів, браку передплатників та адміністративної пильності начальства, тематичним та структурним особливостям українського щоденника присвячене окреме дослідження, яке стало передмовою до анотованого систематичного покажчика матеріалів газети, що побачив світ у 2011 р.¹

Нині ведеться науково-дослідницька систематизація матеріалів газети “Рада”, яка розпочала своє видавниче життя у Києві 15 вересня 1906 р. та проіснувала майже 8 років, зігравши провідну роль в історії українського національного руху початку ХХ ст. Газета успадкувала від попередниці редакційно-видавничий колектив, авторів, напрям, назви рубрик та проблеми, які стали її постійними супутниками. Серед них: тривалий пошук відповідного тематичного та соціального напрямку газети, передплатників, яких постійно бракувало, щорічні дефіцити видання. Кожного року видання потребувало 10–15 тисяч карб. Ці великі суми докладали українські благодійники – Є. Чикаленко, В. Смиренко, В. Леонтович. В окремі роки допомагали “Раді” й Л. Жебуньов, П. Стебницький, кошти збиралися українськими “Просвітами”. Така наполегливість українців пояснюється тим, що вони бажали покласти на українську газету місію органу національного руху, який входив у суспільне життя України з кінця ХІХ ст. Його започаткували вимоги української інтелігенції дозволити українцям перекласти Святе Письмо на рідну мову, зняти заборони на друк україномовних

¹ І. Старовойтенко, Ю., Горбач, Л. Кузьменко, *Перша щоденна українська газета Наддніпрянщини*, [в:] “Громадська думка”. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905–1906. Анотований систематичний покажчик, К. 2011, с. 5–48.

книжок та періодичних видань, дозволити навчання у школах українською мовою та ін. Для реалізації зазначених вимог потрібно було поширювати національну свідомість серед русифікованого населення. Тому закономірно, що важливим інструментом у такій інформаційній та просвітницькій праці були періодичні видання.

Для кількатисячної аудиторії читачів українська газета стала популяризатором національних ідей, їх основним інформатором та просвітителем. “Рада” вперше у своїх публікаціях порушила питання про національні права українців: на власну школу, газетно-книжкове видавництво, громадсько-культурне життя, літературу. Газета познайомила читачів з першими заходами учасників українського руху, серед яких були: заснування нових періодичних видань, народження книжок, українських видавництв, вимоги про національну освіту в Україні, про відкриття українських кафедр в університетах України. Окремі парафії України висловили бажання слухати й службу Божу в рідній мові. Чимало інформації в “Раді” подавалося й про діяльність “Просвіт”, осередків національно-культурного життя, що народжувалися у різних місцевостях України. Вони вирізнялися помітним впливом на формування національної свідомості українства, бо мали на меті доносити йому історичні розповіді про героїчне минуле України, її унікальну мову, літературу та культурні надбання.

Ініціаторами та засновниками “Ради”, як і її попередниці, були найвідоміші українці з когорти відданих патріотів: громадсько-культурний діяч та благодійник Є. Чикаленко, письменник Б. Грінченко, літературознавець та публіцист С. Єфремов, письменник та благодійник В. Леонтович, публіцист Ф. Магушевський, публіцист і благодійник П. Стебницький та ін. Усі вони стали подвижниками української газети, вклавши в її видавниче життя й часточку власного життя, нажитих статків та таланту.

Проведені нами дослідження дають підстави заявити, що лише, завдяки наполегливості Є. Чикаленка, видавця газети та її благодійника, “Рада” проіснувала 8 років та умістила на своїх шпальтах потужний масив різноманітних матеріалів, які на сьогодні становлять значиме джерело для багатоцільових досліджень: історичних, літературних, біографічних, журналістських, краєзнавчих, соціально-економічних, партійно-політичних та ін. Чимало виявлених матеріалів “Ради” були оригінальними, писалися лише для української газети, з урахуванням інтересів її читачів. Тому в перспективі вони стануть предметом для різних досліджень, особливо є важливими для вивчення процесу формування української нації в умовах імперського існування.

Це дослідження стане одним із перших у низці перспективних. Воно присвячене виявленню, систематизації та джерелознавчому опрацюванню матеріалів “Ради” за 1906–1908 рр., які стосувалася Кубані. Чималий масив опублікованого “Радою” про Кубань (а це більше 100 статей, заміток, повідомлень, дописів) свідчить про нерозривні зв’язки між нею та Наддніпрянською Україною, про посилений інтерес останньої насамперед до української Кубані, її основних проблем, проявів національної свідомості у конкретних заходах.

У статтях про Кубань неодноразово зустрічаємо інформацію про збереження там української ідентичності. Її демонструвала забудова та утримання домашнього житла, побутова, сільськогосподарська культура, звичаєвість та обрядовість, які відрізняли українців від інших верств тамтешнього населення. Авторів, які потрапляли на Кубань, як правило, зворушували картини побаченого в кубанських селах та станицях. У чужому краї вони цілком відтворювали Україну з її білими хатинами, парканами-верболозами, квітучими садами, поетикою народних пісень та православних свят. Як свідчать матеріали “Ради”, зазначені явища на початку ХХ ст. ще міцно трималися на Кубані. Але поряд з ними з’являються і нові настрої. Так, на публічних зібраннях (наприклад, педагогічних з’їздах) українці починають порушувати питання про власні національні права: про запровадження національної школи на Кубані, заснування власної газети. Вони відкривають у Катеринодарі й свою, кубанську “Просвіту” з мережею розгалужених філій. Такі факти свідчать про перші прояви українського свідомого життя на Кубані. Вони й стають предметом постійного зацікавлення авторів української газети “Рада”, яка вже в 1908 р. пріоритетним тематичним напрямом обрала українську тематику: прояви національного руху, його форми тощо. Тому у більшості статей та заміток про Кубань за 1906–1908 рр. йдеться про українське життя краю, яке переживало стадію організації: діяльність Катеринодарської “Просвіти”, заявляється про низький рівень національної свідомості не лише у пересічних українців Кубані, а й у місцевої української інтелігенції, яка у більшості своїй залишалася інертною.

В окремих статтях подаються загальні історичні довідки про умови переселення на Кубань українців після царського маніфесту 1868 р., звертається увага на їхню фактичну безправність на чужій землі. Адже новоприбулі з інших земель отримували на Кубані статус “іногородніх”, який означав їхню громадську безправність: вони не мали права навчатися у громадських школах Кубані, брати участь у виборчих кампаніях,

користуватися громадськими угіддями тощо. У кількох матеріалах подавалися й статистичні дані про кількість українців на Кубані, їхню соціальну активність, участь у громадських заходах, інтерес до виборчої кампанії 1907 р. Обговорювалися й перші спроби щодо врегулювання прав “іногородніх” через запровадження земської організації на Кубані.

Таким чином, матеріали про Кубань, виявлені нами в газеті “Рада” за 1906–1908 рр., ділимо на такі групи: 1) публіцистичні статті з виразною національною позицією (про необхідність запровадження національної школи на Кубані, відстоювання повноправності “іногородніх”, серед яких переважали українці, про діяльність кубанської “Просвіти”, її основні заходи, вихід українських книг, художні твори про українську Кубань); публіцистичні статті про суспільні настрої, соціальні проблеми на Кубані, виборчу кампанію та результати виборів; 2) соціально-економічні матеріали: про зростання рівня малоземелля та безземелля, конфлікти на цьому ґрунті із землевласниками (самовільне захоплення земельних угідь, аграрні виступи), про народження нових галузей виробництва, відкриття нових родовищ тощо; 3) інформаційні повідомлення у різних відділах хроніки про помітні події на Кавказі: арешти, поліцейські обшуки, закриття періодичних видань та товариств, випадки самосудів на Кубані, які були поширеним явищем та ін.; 4) дописи з окремих міст та сіл Кубані, листи приватних осіб та закладів Кубані. У дописах, як правило, повідомлялося про події, які мали певний резонанс у краї. У листах свідомі українці Кубані підтримували ініціативи наддніпрянців, наприклад, вони активно відгукнулися на заходи студентів київського університету заснувати українські кафедри.

За жанром газетні матеріали “Ради” про Кубань ділимо на такі групи: публіцистичні статті, художні твори, інформаційні повідомлення у рубриках “По Україні”, “Економічне життя України”, “З життя “Просвіт”, “Вибори”, “Дописи”, “Бібліографія”, кореспонденції у рубриці “Листи до редакції”.

Відповідно до виділених груп, проведемо джерельний огляд виявлених газетних матеріалів про Кубань. Зазначимо, що “Рада” щороку містила майже однакову їх кількість. Про це свідчить бібліографія, що подається у кінці статті. Це дослідження обмежено хронологією трьох років, що мотивовано прагненням здійснити не побіжний огляд матеріалів “Ради” про Кубань, а деталізований. До того ж матеріалів, виявлених за три роки, цілком достатньо для проведення окремого дослідження. Матеріалам про Кубань на сторінках “Ради” за 1909–1912 та 1913–1914 рр. будуть присвячені наступні дослідження. Отже, зазначений хронологічний принцип обраний,

аби охопити максимальну кількість газетних матеріалів про Кубань за вказані роки з метою їхньої систематизації та джерельної презентації.

Провідним автором статей про українську Кубань у “Раді” був громадський діяч, письменник і педагог П. Капельгородський. Після революційних подій початку 1900-х рр., через поліцейські переслідування на батьківщині за участь у селянських виступах на Полтавщині, чоловік втік на Кубань, де отримав педагогічну роботу та можливість уважно спостерігати за настроями і проблемами місцевого населення. П. Капельгородського, як освітянина, найбільше турбують шкільні проблеми, рівень освіченості кубанців, обмеженість освітніх прав українців, які жили на Кубані десятками років, проте залишалися поза місцевими громадами, які були основними утримувачами як шкіл, так і медичних закладів. З часом це перетворюється на одну з болючих проблем українців Кубані, яка періодично виринала на поверхню суспільного життя та змушувала небайдужих освітян міркувати про шляхи її вирішення. Вже в другому числі “Ради” за 1906 р. П. Капельгородський друкує розлогу статтю на освітню тему “Заходи коло шкільної справи на Кубані”². У ній розкриває тактику місцевого шкільного начальства відвернути увагу вчителів від важливих освітянських проблем та політичного життя через запровадження для них другорядних занять. Так, на Кубані поширилася сільсько-господарська праця для вчителів: у вільний час вони вирощували садки, городні культури, розводили бджіл та шовкопрядів. П. Капельгородський у статті іронізує над практикою директора третього шкільного району Кубанської області та цілком розкриває її справжні наміри. Ця ж проблема була продубльована П. Капельгородським і в статті за 1908 р. “Сільсько-господарські забавки в кубанських початкових школах”³. Автор констатував, що зазначені заходи не прижилися на Кубані та не виконали завдань, покладених на них начальством. З відходом же на пенсію ініціатора зазначеного почину у краї з’явилися нові вчителі з іншими намірами та бажаннями підняти загальний рівень освіти кубанців.

У кількох статтях “Ради” повідомляється про зміну настроїв вчителів на Кубані, пожвавлення освітянського життя, ознакою чого стало проведення педагогічних з’їздів в Армавірі та Катеринодарі, поява нових шкільних програм та бібліотек, сміливих ініціатив, публічне озвучення найгостріших освітянських проблем. До таких П. Капельгородських від-

² П. Капельгородський, *Заходи коло шкільної справи на Кубані*, Рада 2 (1906, 16 вересн.) 2–3.

³ П. Капельгородський, *Сільсько-господарські забавки в кубанських початкових школах*, Рада 31 (1908, 7 лют.) 3.

носив масову безграмотність на Кубані через право навчатись у школах лише для “корінного населення”, яке становило половину жителів сіл та станиць. 900 тисяч мешканців Кубані у той час належало до соціальної групи “іногородніх”. Ця категорія населення не мала права навчатися та навчати дітей у громадських школах. Це стало однією з найболючіших освітянських проблем Кубані, яка неодноразово порушувалася на сторінках “Ради” у 1906–1908 рр., обговорювалася і супроводжувалася конкретними пропозиціями щодо її вирішення.

Наступною освітянською проблемою на Кубані, яку зауважували автори “Ради”, був низький рівень освіти в краї. Причиною тому стало ігнорування шкільним начальством мовного питання, насадження російськокомовних шкіл, в яких навчання для дітей було малозрозумілим та давало низькі результати. Особливо невтішно виглядала ситуація у початковій школі, куди дитина потрапляла з українського середовища та тривалий час нічого не могла вивчити. Зрозуміло, що така школа відштовхувала дітей та давала їм дріб’язкові знання.

У низці публіцистичних статей на освітні теми П. Капельгородський накреслив першочергові завдання, що стояли перед шкільним начальством на Кубані: забезпеченість школами усього населення, ліквідація особливого становища “іногородніх”, відкриття шкіл і для дорослих переселенців, запровадження в українських селах та станицях навчання рідною мовою. Останню пропозицію публіцист висловив ще в 1906 р. На його думку, українізація школи для українців Кубані стане ключем для вирішення інших проблем: підвищить загальний рівень освіти та якість знань, адже діти будуть користуватися рідною їм мовою. Вона дасть можливість краще засвоювати шкільну програму та отримати знання. Вивчення ж державної мови П. Капельгородський пропонував відкласти на останні роки навчального процесу.

Проблему національної школи освітянин порушує і в полемічній статті “Моя відповідь дідові Михайлові”⁴, що друкувалася в “Раді” в 1907 р. Автор висловив у ній важливі думки та пропозиції, що базувались на його власному педагогічному досвіді: у селах та станицях Кубані з перевагою українського населення, запровадити навчання рідною мовою. П. Капельгородський називав російську мову такою, що “катувала народні душі”, була “духовним каліцтвом” для дітей та зводила навчальний процес нанівець. Він пропонував спочатку українізувати початкову школу. Покладався у цій важливій справі не на начальство та його накази зверху,

⁴ П. Капельгородський, *Моя відповідь дідові Михайлові*, Рада 37 (1906, 27 жовт.) 1.

а на національно свідомих вчителів. До такого вчителя П. Капельгородський ставив вимоги: “Треба, щоб він зростав морально і духовно на ідеалах і створіннях національної літератури, наскрізь пройшов до тайників рідної мови, заглянув у скарбницю національної духовної культури, вишукав найкращі перлини народньої творчості, щоб передати її дітям”⁵. Освітянин констатував малочисельність таких національно свідомих вчителів на Кубані та закликав їх до праці через самовдосконалення та самостійне національне виховання, особисте знайомство з українською літературою, науковими і творчими досягненнями України, практичне запровадження спільного з дітьми читання українських книжок, поширення Святого Письма українською мовою. П. Капельгородський на власному досвіді переконався в результативності такої праці, яка виховувала нове покоління українців, освічених, зацікавлених, творчих та національно свідомих. У такому результаті він бачив основну місію шкільної освіти.

Переваги національної школи П. Капельгородський доводить і в статті “Національно-шкільна справа з погляду шкільних доглядачів” такими думками: “Тільки в національній школі діти можуть розвиватися, а не вчитись, бо тільки в ній вони переходитимуть од знайомого до незнайомого, а не навпаки. Московська початкова школа багатьом дає знання, та не дає розуміння, хоч справжнього знання без розуміння й не буває”⁶. Освітянин демонструє потяг до національної школи і в інших кавказьких народів, наприклад, у грузин та осетинів, які зажадали національної школи та вигнали зі своїх сіл вчителів-русифікаторів, які навіть не знали рідної мови їхніх дітей, не кажучи вже про знання бодай яких національних особливостей, тощо.

Про власний досвід перевтілення висловлених ідей у практичне життя П. Капельгородський розповів у нарисі “З записної книжки учителя початкової школи”⁷. Доля його закинула на посаду вчителя у кубанське село Успенське, заселене переважно українцями. Їхні садиби вирізнялися з-поміж інших білими хатинами, квітучими садами та багатою городиною. У ньому мешкали переселенці з Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини. Враховуючи цю обставину, вчитель вирішив радикально змінити систему навчання у місцевій школі: відмовився від фізичних покарань дітей, вдався до детальних та цікавих пояснень навколишніх явищ, читання

⁵ П. Капельгородський, *Моя відповідь дідові Михайлові*.

⁶ П. Капельгородський, *Національно-шкільна справа з погляду шкільних доглядачів*, Рада 124 (1907, 31 травн.) 1.

⁷ П. Капельгородський, *З записної книжки учителя початкової школи*, Рада 135 (1907, 15 черв.) 2–3; 137 (1907, 17 черв.) 2–3.

з дітьми українських книжок відомих авторів О. Кониського, Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого. Останній метод дав найпомітніші результати: діти дуже зацікавилися українськими книжками. За ними інтерес та потяг до книжки рідною мовою проявляють і батьки, які потяглися до шкільної бібліотеки. У результаті школа стає культурним центром села, де проводилися спільні заходи, читання, спілкування.

Далі вчитель почав самостійно навчати дітей українському письму, купивши для цього читанки та Євангеліє. Він уважно спостерігав увесь процес та помітив зовсім інше сприйняття дитворою навчання рідною мовою: воно надихало її до творчості та просторового мислення. Для доказовості успіху свого експерименту учитель провів письмове опитування учнів про їхнє ставлення до навчання рідною мовою та отримав усі позитивні відповіді, які зворушували дитячою щирістю та безпосередністю. Окремі з них П. Капельгородський використав як ілюстративний матеріал для підтвердження висловлених думок.

Публіцист доводив, що національна школа сприяла б українізації і дорослого населення, яке в силу різних обставин (наприклад, через службу) частково русифікувалось, але при першій же нагоді тяглося до рідного слова. Розлогий фактичний матеріал П. Капельгородський зібрав у зазначеній статті, аби продемонструвати реальні шляхи українізації школи та роль у ній пересічного вчителя, він підсумовував: “Кожен учитель-українець має спроможність без зайвих труднощій навчити своїх учнів читати і розуміти українські книжки, бо це дійсний нормальний шлях навчення. Зайві українські лекції не завважають йому, а тільки в великій пригоді стануть, бо з’єднують його з учнями міцним національним почуттям і допоможуть скорійшому розвитку дітей. Тільки на цьому ґрунті можливе користне поширення українських книжок на селі і розбудження національної самосвідомости широким мас”⁸.

Конкретні заходи з українізації школи П. Капельгородський зазначив і в статті “Національний рух і початкова школа”⁹. Зокрема, констатував, що першою сходинкою у тій справі мала стати підготовка народних вчителів, які повинні були вивчити українознавство (рідну літературу, усвідомити значення рідної мови для українців). Він вітав ініціативу “Товариства взаємної допомоги учителів” у Катеринодарі організувати курси українознавства. У статтях педагог апелював і до шкільного начальства, аби воно зрозуміло потребу у національній школі та дозволило їй втілитися в реальне життя.

⁸ П. Капельгородський, *З записної книжки учителя початкової школи*, Рада 135 (1907, 15 черв.) 2–3; 137 (1907, 17 черв.) 3.

⁹ П. Капельгородський, *Національний рух і початкова школа*, 136 (1907, 16 черв.) 1.

Проблема національної школи для українців звучить і в низці статей П. Капельгородського за 1908 р. Але в них домінують вже не конкретні пропозиції автора, а приклади її постановки та обговорення на різних освітянських заходах, що проходили на Кубані. Так, у статті “Національне питання на з’їздах учителів Лабінського oddілу”¹⁰ П. Капельгородський розповідав про настрої щодо української школи у Лабінському відділі, де проживали російські козаки-лінійці та чимало українців. Останні й висловлювалися за школу рідною мовою. Таке бажання виразно прозвучало і на з’їзді вчителів у Армавірі напередодні нового навчального року. Воно справило помітне враження на присутніх, бо українські вчителі заявили свою позицію та приструнили педагогів-росіян з лінійних козаків, які часто ігнорували те, що насправді дуже боліло українцям. Резолюцію щодо націоналізації української школи прийняли й збори учительської спілки Лабінського та Баталпацинського oddілів. Вона звучала так: “Загальні збори членів учительської спілки Лабінського та Баталпацинського oddілів, вияснюючи питання про поліпшення шкільної справи на Кубанщині стали на тому, що невідмінною умовою поліпшення відповідно до заповіту славних педагогів є навчання в школах рідною мовою. Школи поміж українською людністю не можуть бути виключеними з цього правила і навчання їх мучить бути на рідній мові”. Зазначену пропозицію переслали вищому шкільному начальству.

Про заходи з українізації школи на Кубані П. Капельгородський пише й у статті “Учительські курси в Анапі”¹¹. Він знайомив читачів з місцем проведення курсів, зі змістом їхньої роботи, відзначив основні недоліки в їх організації. Але констатував факт, що на курсах гурток учителів з Катеринодара збирав петицію про заснування на них лекцій з українознавства. П. Капельгородський і в цій статті відзначив низький рівень національної свідомості учителів через брак національної роботи та національної освіти вчителів. Проте його тішило те, що національні почуття у присутніх були сильними, про що свідчила перевага серед учасників курсів української розмовної мови та пісні, яка переважала над російською мовою.

Освітні питання на Кубані розглядає і В. Щербаківський у статті “В справах народної освіти на Кубані”¹². Автор розповів про заходи місцевого начальства підняти загальний рівень освіти кубанців козацького стану. У статті широко цитуються циркуляр директора народних шкіл до

¹⁰ П. Капельгородський, *Національне питання на з’їздах учителів Лабінського oddілу*, Рада 253 (1908, 5 лист.) 1.

¹¹ П. Капельгородський, *Учительські курси в Анапі*, Рада 179 (1908, 5 серп.) 3.

¹² [В. Щербаківський,] *В справах народної освіти на Кубані*, Рада 225 (1907, 6 жовт.) 3.

завідувачів початковими школами на Кубані (від 25 вересня 1907 р.) та копії наказів наказного отамана кубанському козакому війську. Усі вони стосувалися народної освіти. Так, наказний отаман закликав вжити заходів для ліквідації безграмотності на Кубані. Для цього пропонував у листопаді–березні організувати в кожній станиці навчання малограмотних та неграмотних козаків. Це завдання покладалося на офіцерів-відставників, що вийшли у запас, та вчителів за окрему плату (15 карб. щомісячно за навчання 30–40 учнів, або 2–3 карб. за кожного учня-козака). Ефективність такого навчання мали забезпечити дві умови: його мали проводити лише професійні вчителі, а контролювати отамани відділів.

Другий наказ наказного отамана від 7 вересня стосувався громад Кубані. Він закликав станичні, хutorські та сільські громади розширити мережу шкіл: відкрити нові навчальні заклади, розширити діючі, бо наявні школи не забезпечували навчанням усіх охочих. Отаман закликав громади дати можливість навчатись й “іногороднім”.

До наказів військового начальства циркуляр додав і директор народних училищ Кубані Володимир Скидан, людина ліберально-демократичних поглядів. Він закликав учителів до широкої просвітницької праці на Кубані: організувати при народних школах лекції та курси для дорослих, заснувати безкоштовні народні бібліотеки, поповнити книжками існуючі книгозбірні, відкрити заклади опіки при кожній школі, або заснувати хоча б один у станиці чи селі, переглянути підручникові фонди шкільних бібліотек та забезпечити учнів необхідними книгами. В. Щербаківський оцінив зазначені офіційні документи як увагу та турботу військового та шкільного начальства Кубані до освіти, бажання підняти її рівень конкретними заходами. Публіцист закликав усіх, причетних до освіти, взяти за приклад кубанську адміністрацію, яка усвідомила освітянські проблеми у своєму краї та ініціювала заходи з їх розв’язання.

Крім зазначеної уваги до освітян з боку кубанської адміністрації траплялися й інші заходи, спрямовані на винищення революційних настроїв серед педагогів. Так, П. Капельгородський в одній зі своїх статей розповів про приїзд на педагогічний з’їзд в Армавірі директора тамтешньої шкільної округи та його втручання у роботу освітян: зняття з повістки дня найцікавіших та найактуальніших питань і виступів та витіснення їх другорядними. Проте вчителі-делегати з’їзду не скорилися начальнику. Разом з головою вони залишили з’їзд та зібралися в іншому місці, аби таки обговорити питання, які й покликали їх до спільних зборів¹³.

¹³ П. Капельгородський, *Учительський з’їзд в с. Армавірі кубанської області*, Рада 238 (1907, 21 жовт.) 2–3.

Прогресивні настрої вчителів Кубані відображені у статті “Учительський з’їзд в с. Армавірі Кубанської області”¹⁴. На з’їзді делегати висловили бажання приєднатися до загальноросійської професійно-політичної організації “Всероссийского учительського союзу”, який виступав за політичні свободи, народовладдя, Установчі збори в Російській імперії, корінне реформування, децентралізацію та демократизацію народної освіти. Бажання педагогів Кубані об’єднатися у товариський союз для вирішення спільних крайових освітянських проблем вилитося у створення “Общества взаимопомощи”. У “Раді” викладалася початкова програма новозаснованого товариства, збір коштів на його основні заходи, у першу чергу на організацію лекцій, які із самого початку стали популярними та збирали багатолюдну аудиторію слухачів.

З інформаційних повідомлень “Ради” стає відомо про розширення мережі навчальних закладів на Кубані. Так, лише в 1907 р. з нового навчального року на кошти станичних козачих товариств, були відкриті нові середні школи¹⁵: прогімназії у станицях Патковській, Коренівській, Усть-Лабенській, Уманській, Кримській, Тихоріцькій, дівоча гімназія у станиці Кавказькій, реальна школа в м. Анапі, сільськогосподарська школа I розряду – у станиці Прохладна.

Автори матеріалів про Кубань неодноразово констатували слабкість українського руху в їхньому краї, називали його причини (інертність місцевої інтелігенції) та закликали до національної роботи. Такі мотиви звучать у публіцистичній статті “Лист з Кубані”¹⁶: автор зауважує байдужість місцевої інтелігенції до української справи. Її він вважає непростимою на тлі тих сприятливих умов, які склалися на Кубані для поширення національної свідомості. Публіцист констатував збереженість серед жителів, які не служили у війську, гарної української мови; у тій мові можна було знайти чимало й забутих слів, які не вживалися навіть у самій Україні. На Кубані добре, або навіть краще, ніж де, на той час збереглися й українські звичаї та обрядовість: у весіллях, народних святах, пісенному фольклорі. Автор зазначав, що новорічні свята на Кубані супроводжувалися неповторною поетикою українських колядок, щедрівок, святкових віншувань, а на родинних та громадських заходах звучали українські пісні. Зазначені факти свідчили про меншу зрусифікованість тамтешнього населення, збереженість ним української ментальності, яку треба було

¹⁴ П. Капельгородський, *Учительський з’їзд в с. Армавірі кубанської області...*

¹⁵ *По Україні. З Кубані*, Рада 235 (1907, 18 жовт.) 3.

¹⁶ *Лист з Кубані*, Рада 30 (1908, 6 лют.) 3.

розвивати національною роботою. Автор “Листа з Кубані” закликав об’єднати зусилля усієї національно-свідомої інтелігенції краю, аби розпочати українізацію як школи, так і всього суспільного життя на Кубані. Його тішили конкретні ініціативи щодо відродження українства, які звучали на різних громадських заходах. Так, відомий педагог Кубані Б. Городецький на з’їзді Товариства народних університетів у Катеринодарі виступив із пропозицією запровадити навчання в українських селах та станицях Кубані рідною мовою. Його ініціативу підтримали й інші педагоги. Такі факти свідчили про повільне національне пробудження українства Кубані. Доказом стало і відкриття у 1906 р. в Катеринодарі товариства “Просвіта”. “Рада” широко інформувала своїх читачів про його діяльність та проблеми.

З газети стає відомо про перші загальні термінові збори товариства, що відбулися в Катеринодарі на початку 1907 р. за участю 50 членів¹⁷. У статті подавалася їх програма. З неї довідуємося про комісії, що діяли у складі катеринодарської “Просвіти” на початку її діяльності: комісія для поширення друкованої продукції; комісія для організації вечірок, літературно-музичних вечорів, рефератів. В інформаційному “Листі з Кубані”, що друкувався в “Раді”, автор повідомляв причину скликання тих негайних зборів: недовіру окремих членів товариства до його ради. На зборах звучало багато критики на адресу ради товариства, зауважувалась її бездіяльність, прозвучав висновок, що за 4 місяці свого існування “Просвіта” зробила дуже мало, про що свідчили конкретні факти. Найгостріші дискусії на зборах викликали обговорення питання про український кіоск, відкритий у Катеринодарі для реалізації українських книжок. Звучали пропозиції продавати в ньому лише українську літературу. Учасники зборів вважали, що така пропозиція сприятиме українському книговидавництву, тому що зростає попит на українські книги. Але збори прийняли компромісну резолюцію: “Віддаючи перевагу книжкам на українській мові, – т[овариств]во допускає і російські, аби тільки вони відповідали розвиткові на широко-демократичних началах української національної культури і самосвідомості”¹⁸.

“Рада” умістила кілька матеріалів і про сприйняття “Просвіти” місцевим людом, перші розчарування заходами товариства. Автори розповідали як із його заснуванням на його вечірки в Катеринодарі потяглися тисячі охочих українців, аби почути рідне слово, “голос відродження України”, але згодом люди стали охолоджуватися до просвітянських заходів,

¹⁷ [М. Стрішінський,] *Лист з Кубані*, Рада 15 (1907, 19 січн.) 3.

¹⁸ *Ibid.*

бо не почули на них сподіваного, зіткнулися з їхньою неорганізованістю, або хаотичністю. На нашу думку, такі факти свідчили про слабкість українських громадських сил, що було проблемою не лише для Кубані, а й для всієї України. Згодом у катеринодарської “Просвіти” з’являються інші перешкоди, адміністративні: товариству заборонили читати лекції з історії України, проти нього розпочала наступ газетна пропаганда.

У статті розкривається розуміння окремими її членами значення та завдань “Просвіти”. Вони трактували її як українське товариство, що мало відроджувати українську мову та націю на Кубані, поширювати національну свідомість у краї через просвітницьку роботу, розповсюдження українських друкованих видань, самоосвіту і т. д. У перших публікаціях про Катеринодарську “Просвіту” звучало чимало критичних зауважень щодо її діяльності в цілому та її ради зокрема. Навіть звучали пропозиції щодо її переобрання. Але автор статті пояснював цю ситуацію цілком зрозумілими причинами: “Винні тут ті обставини, серед яких працює “Просвіта”. Правда, діло куди б краще стояло коли б самі члени як “Просвіти”, так і ради більше працювали, знали українську мову і совісно справляли свої національні обов’язки. А то що ж гарного може бути, коли більша частина товариства не знає а ні словечка по українському, а деякі члени ледве не вороже ставляться до нього”¹⁹.

На початковому етапі діяльності критикував кубанську “Просвіту” й ініціатор її створення Степан Ерастов. Занепокоєння він висловив у статті “Кубанське Просвітне Товариство”, підписаній Кубанцем²⁰. С. Ерастов зауважив невдалий склад першої ради “Просвіти”, членство у ній випадкових людей, які не розуміли значення новозаснованого товариства. Ці перші невдачі викликали в С. Ерастова навіть думки про нездатність чорноморців до громадської організації. Він був збентежений невдалими заходами товариства, зокрема організацією “Українського ярмарку”, який закінчився провалом, звертав увагу й на інтриги проти “Просвіти” катеринодарської газети “Нова зоря”.

Цінною фактичною інформацією пересипані й повідомлення про Катеринодарську “Просвіту”, які друкувалися в рубриці “Ради” “З життя “Просвіт”. Так, С. Ерастов²¹ розповідав про поширення “Просвіти” на Кубані, розгалуження її філій у містах, станицях, хуторах. За його даними, на липень 1907 р. відкрилося 15 таких філій “Просвіти”: у Темрюці, Майкопі,

¹⁹ [М. Стрішінський,] *Лист з Кубані*.

²⁰ [С. Ерастов,] *З життя “Просвіт”*, Рада 144 (1907, 26 черв.) 3.

²¹ [С. Ерастов,] *З життя “Просвіт”*. *Кубанська “Просвіта”*, Рада 168 (1907, 25 лип.) 3.

станіцях: Платнірівській, Каневській, Сіверській, Пензенській, Усть-Лабенській, Уманській, Кушівській, Тихоріцькій, Ново-Титарівській, Пашковській, Лабинській, на хуторах Романівським та Зубова Балка.

Проте життя Катеринодарської “Просвіти” виявилось нетривалим, бо вже на початку жовтня у “Раді”²² з’явилося повідомлення про її закриття генерал-губернатором з причини, традиційної на той час. За словами чиновника, 4 філії “Просвіти” (Уманська, Кушівська, Усть-Лабинська та Тихоріцька) займалися антиурядовою агітацією. У зв’язку з цим “Просвіту” закрили на увесь період дії воєнного стану на Кубані. С. Ерастов назвав цей адміністративний захід великим ударом для розпочатої справи, тому що на тому етапі праця “Просвіти” лише стала організовуватись. Товариство оговталось від перших невдалих місяців своєї діяльності, відсіяло випадкових людей, знайшло інтелігентних та відданих громадських діячів, склало потужні плани: організувати в Катеринодарі недільну школу з лекціями з українознавства, так званий український народний університет, написати буквар і почати складати хрестоматію, заснували щоденну газету з українським відділом, поширювати українську літературу на Кубані, організувати народні вечірки²³. Підтвердження про закриття Катеринодарської “Просвіти” знаходимо ще в одному повідомленні з рубрики “З життя Просвіт”. У ньому додавалося, що разом із “Просвітою” 23 вересня в Катеринодарі був закритий і український кіоск. Повідомлялися і подальші наміри просвітян: почекати прибуття на Кубань місцевого начальства, до якого звернутися із проханням зняти заборону на “Просвіту”. У разі відмови члени товариства мали намір увійти цілим своїм складом у Катеринодарське “Товариство вишуканих мистецтв”, яке мало українську секцію із широкою просвітньою програмою.

Іншою важливою темою, яка неодноразово порушувалась у “Раді” різними авторами, була участь кубанців у виборчій кампанії 1907 р. до II Державної думи. Крім фактичної інформації про хід виборів в окремих станицях, у статтях зустрічаються й цінні статистичні дані про кількість населення на Кубані в цілому та за станами, про виборчі права кубанців, безправність “іногородніх”, вимальовується соціальна картина Кубані початку ХХ ст. Так, у статті “Виборче право “іногородніх” на Кубанщині”²⁴ презентована статистика кількості населення в чорноморському краї: воно становило 2. 200 000 мешканців, серед яких 990. 000 були козаками,

²² *З життя “Просвіт”. Закриття Кубанської “Просвіти”, Рада 222 (1907, 3 жовт.) 3.*

²³ *Ibid.*

²⁴ П. Капельгородський, *Виборче право “іногородніх” на Кубанщині, Рада 66 (1906, 30 лист.) 1.*

1. 210 000 належали до невiйськового стану. Остання категорiя складалася з корiнних мешканцiв – горцiв, вiрменiв, що мешкали переважно в мiстах, та селян-землевласникiв. 960. 000 мешканцiв Кубанi становив безправний стан, так званi “iногороднi”. До нього належали люди, що переселилися на Кубань з iнших мiсцевостей, у т. ч. й з України. Його П. Капельгородський характеризував так: “Це – зовсiм особливий нечуваний в середнiх губернiях клас людей. Бiльшiсть їх – селяне хлiбороби, переважно українцi, що прибули на Кубань за шматком хлiба, по станицях та по селах купили собi хати, а де можна, то й селитьби i живуть в Кубанщинi по 10–20 рокiв, годуючись з хлiборобської працi. Землi у козакiв та поміщикiв багато, найманих робiтників мало, i спролетарiзованi вкраїнцi iногороднi звикли до свого становища, – хоч i тяжко їм безправними бути, проте заробiток є”²⁵. Стан “iногороднiх” був безправним i в економiчному, i в громадському життi, оскiльки люди залишалися приписаними до громад в Україні. Їхню безправнiсть пiдтвердило й сенатське пояснення щодо виборiв, яке фактично позбавляло цю частину українцiв виборчого права та сформувало таку безвихiдну ситуацiю: представникам “iногороднiх” не дозволялося брати участь у виборах на Кубанi через те, що вони були приписанi до громад в Україні, а в Україні не дозволялося, бо вони мали домогосподарства на Кубанi.

Автори матерiалiв про Кубань зауважували й ще одну соцiальну несправедливiсть, що проявилася у ходi виборiв до II Державної Думи. Так, наприклад, козаки Кубанi обирали 45 виборцiв та посиляли до Думи 3 посли, усi iншi категорiї невiйськового стану (мiщани, робiтники, поміщики, Чорноморська губ.) вибирали 56 виборцiв i теж посиляли 3 посли.

З рубрики “Ради” “До виборiв по Україні” стає вiдомо й про результати виборчої кампанiї на Кубанi, яка продемонструвала високий рiвень активностi кубанцiв, їхнє вiдповiдальне ставлення до свого вибору та лiберально-демократичнi настрої виборцiв. Так, козаки обрали послами в II Державну Думу гiдних людей: Ф. Щербину – вiдомого вченого i статиста, доктора П. Кудрявцева (лiвого кадета) та вiйськового Бардажа. Некозача курiя також обрала послiв лiвих партiйних орієнтацiй: письменника Геруса (соцiал-демократа), адвоката Ширського (соцiал-революцiонера) та соцiал-демократа Митрова.

Суспiльний резонанс мали i радикальнi накази кубанцiв своїм депутатам: у них прозвучали протести проти чорноморського губернатора,

²⁵ П. Капельгородський, *Виборче право “iногороднiх” на Кубанщинi*, Рада 66 (1906, 30 лист.) 1.

який допустив голод політичних в'язнів, вимоги відмінити смертну кару та зупинити мордування у в'язницях. Кубанці телеграмами привітали й депутатів І Державної Думи, які підписали революційну Выборзьку відозву.

П. Капельгородський присвятив окрему статтю виборам у кубанських селах²⁶. Він констатував революційний настрій кубанських селян, які у ході виборчої агітації ігнорували чорносотенних пропагандистів, та вимагали від Думи землі та волі, тому й обрали депутатів лівих поглядів. Селяни проявили високу активність: писали накази своїм послам, в окремих пропонували навіть змінити суспільний лад у цілому. Автор цитував наказ 145-ти селян-землевласників Лабінського відділу своєму послу. У ньому виборці формулювали основні причини розгону І Державної Думи, зауважували свавілля чиновників, констатували тяжкі умови селянського життя. Відчувається, що великі надії вони покладали на нову Державну Думу, вірили в її справедливу законотворчість та спроможність реформувати суспільство. П. Капельгородський відмічав, що зазначений наказ був демонстрацією настроїв більшості кубанських селян.

У статті цитувався і дуже промовистий наказ послам ІІ Державної Думи від “іногородніх” с. Успенського, написаний українською мовою. У ньому безправні українці, що опинилися на чужій землі, просили звернути увагу й на їхні проблеми, захистити їх від безправ'я. Вони змальовували свою гірку долю, безправність у чужому краю, що проявилася у житті без власних громад, шкіл, церков, лікарень. Українці просили посла від Кубані звернутися до Державної Думи з проханням розглянути найбільшні проблеми 900-тисячного безправного люду.

З матеріалів “Ради” довідуємося і про соціальну напруженість на Кубані, про перші спалахи аграрних виступів²⁷, які відбулися у кількох станицях Кубанського краю – Безскорбній, Попутній, Одродній та с. Успенка. Їх спричинили весняна засуха та непоступливість земельних власників, які не погоджувалися здати власні угіддя ні в оренду, ні переглянути ціни орендної плати. Це викликало суспільний протест “іногородніх”: вони почали самостійно займати сіножаті та заготовляти сіно. Для врегулювання конфлікту до станиць приїздило кубанське начальство та вимагало видати ініціаторів. Для придушення виступів були введені і козачі війська, але селяни були рішучими і не видали жодного свого побратима.

Неспокійно було і в м. Армавірі. Там селяни вимагали від земельних власників землі в оренду, проводились постійні з'їзди, страйки, зафіксовані

²⁶ П. Капельгородський, *Вибори по Кубанських селах*, Рада 29 (1907, 4 лют.) 3.

²⁷ *По Україні. З Кубані*, Рада 143 (1907, 24 черв.) 3.

й випадки самовільного захоплення земель. Ці події призвели до силових дій з боку місцевої влади. У місті були проведені обшуки та вислані 32 особи (вчителі, адвокати, лікарі)²⁸. Тотальні обшуки та арешти пройшли й у Катеринодарі²⁹. Для наведення порядку в місто було введено військо, яке й проводило арешти та заспокоювало бунтарів³⁰. “Рада” констатувала й зростання терористичних випадків на Кубані: були зафіксовані факти вбивств козаків та “іногородніх” у станиці Тихоріцькій, в Армавірі був вбитий отаман відділу полковник Кравченко, здійснений замах на начальника тюрми, вбитий власник готелю “Черниговское подворье” Строганов, що належав до чорносотенного “Союза русского народа”³¹, арештований В. Потапенко – редактор газети “Заря” в Катеринодарі та ін.³²

З “Ради” стає відомо і про заходи із врегулювання суспільних проблем на Кубані. Зокрема, з кінця 1907 р. велися розмови про запровадження у краї земства та намір скасувати поділ населення на козаків та “іногородніх”, який породжував складні проблеми та суспільні конфлікти. Ініціатори планували обговорити цю пропозицію із кубанськими козаками на з’їзді в Катеринодарі за участю представників семи відділів області. На з’їзд покладалося завдання провести необхідні підготовчі заходи щодо запровадження земської організації управління.

Цю ж важливу тему ґрунтовно висвітлив і П. Капельгородський у статті “Земство й іногородні на Кубанщині”³³, що друкувалась у 4-х числах “Ради” за 1908 р. Вона пересипана історичними фактами, зокрема, автор констатував зміну адміністративно-військової організації кубанців, ліквідацію її колишніх козацьких вольностей через призначення на Кубань начальників з інших країв. Вони не розуміли настроїв та інтересів місцевого населення. Тому козаки зажадали запровадити на Кубані земство. Це бажання прозвучало на численних передвиборчих та виборчих зібраннях, було заявлено і в наказах депутатам. Організацію земства на Кубані обговорили й інші громадські зібрання та з’їзди на Кубані. Так, у кінці жовтня 1907 р. у Катеринодарі відбувся з’їзд відомих громадсько-культурних діячів, представників міського самоуправління, земельних власників. На ньому основним питанням було питання про статус “іногородніх”, які

²⁸ По Україні. З Кубані, Рада 157 (1907, 12 лип.) 3.

²⁹ По Україні. З Кубані, Рада 213 (1907, 21 верес.) 3.

³⁰ По Україні. З Кубані, Рада 218 (1907, 27 верес.) 2.

³¹ По Україні. З Кубані, Рада 227 (1907, 9 жовт.) 2–3.

³² По Україні. З Кубані, Рада 254 (1907, 11 лист.) 3–4.

³³ П. Капельгородський, *Земство й іногородні на Кубанщині*, Рада 65 (1908, 18 бер.) 1; 66 (1908, 19 бер.) 1; 67 (1908, 20 бер.) 1; 68 (1908, 21 бер.) 1.

становили клас сільськогосподарських наймитів та дрібних орендаторів. Катеринодарський з'їзд ухвалив рішення: заснувати загальне кубанське земство. Механізм його створення та практичної реалізації мали виробити дві ради: військова та “іногородніх”.

Гарячі дебати навколо створення земства велися і на з'їзді, що відбувся 20–21 лютого 1908 р. в м. Армавірі. У ньому взяло участь 200 делегатів: отаманів станиць, волосних старшин, вчителів, лікарів, землевласників. П. Капельгородський детально змалював суперечливу атмосферу, що панувала на з'їзді: дух недовіри до земства з боку козаків, які не хотіли об'єднуватись з “іногородніми” та пропонували зберегти старе козацьке самоуправління. На з'їзді виступив посол Державної Думи від Кубані Кудрявцев, переконуючи присутніх у необхідності заведення земства, яке називав альтернативою порядкам, існуючим на Кубані. Далі обговорювалося питання про характер того земства: воно мало бути окремим козачим, чи загально кубанським, яке б об'єднало як козаків, так і невійськовий стан. Останній варіант викликав бурхливу реакцію у військових: вони не бажали загально козачого земства, бо були вороже налаштовані до “іногородніх”, яких називали мандрівниками, прибульдами, що шукали собі кращого життя.

На з'їзді обговорювалося й питання про “іногородніх”. Козаки-чиновники, ліберально налаштовані до цієї соціальної верстви кубанського суспільства, нагадали шляхи її формування на Кубані, роль в освоєнні кубанських степів та несправедливу соціальну безправність, що випала на долю цієї численної верстви їхнього населення. Прозвучали пропозиції ліквідувати цю нерівність запровадженням земської організації управління, яка мала об'єднати усі групи населення краю спільними інтересами та працею. Помітне враження на з'їзді справив виступ депутата II Державної Думи від Кубані селянина Сахна. Автор статті П. Капельгородський був учасником зазначеного з'їзду і відзначив таку важливу деталь, яку він чітко помітив: з'їзд навчив представників сіл та станиць слухати одне одного та висловлювати власні позиції.

Знаходимо у “Раді” відомості й про представників інших соціальних верств кубанського суспільства. Так, П. Капельгородський розповів про зміну ставлення на Кубані до старшин, яке було зареєстровано у різних станицях краю. Старшиною на Кубані називали виборного начальника волості. Але у ході виконання своїх службових обов'язків ці начальники дискредитували себе хабарництвом, несправедливістю, які терпілися лише до певного часу. Після суспільного пробудження 1905 р., яке торкнулося і

селян, бо вони стали передплачувати газети, читати книжки, брати активну участь у виборчій кампанії, писати накази депутатам, вони не бажали бiльше терпiти свавiлля мiсцевого начальства та часто виганяли старшин з насиджених мiсць, або чинили над ними розправи, якi також були формою суспiльного протесту проти несправедливостi та свавiлля.

П. Капельгородський зазначав ще одну помiтну проблему, яка iснувала на Кубанi, – це високий рiвень злочинностi в краї (стаття “Народнiй самосуд”)³⁴. Її причиною публiцист називав низький життєвий рiвень населення та проживання на Кубанi випадкових людей з невідомою бiографiєю. Поширеними явищами на Кубанi були пограбування, розбої, конокрадство. Вони набули таких розмiрiв, що начальство не справлялось з злочинцями, не могло викорiнити не лише дiяльнiсть окремих злочинцiв, а й цiлих ватаг. Тодi на захист своiх майнових прав пiднималися мiсцевi мешканцi, виливаючи гнiв та помсту в самосуди, якi, як правило, закінчувалися страшними людськими побоїщами та численними жертвами. Цю ж проблему П. Капельгородський порушує i в нарисi “Самосуди на Кубанi”³⁵, розповiдає про жахливий самосуд над злодiями у м. Армавiр за участю як мiсцевих жителiв, так i офiцiйних солдат та козакiв. Автор зазначив факти самосудiв у станицях Кавказькiй, Нiколаєвськiй, Урупськiй, Каневськiй, Кушовськiй, Ладожськiй, Кримськiй, Лабiнськiй, Роднiковськiй, Костянтинувськiй та с. Успенцi. Усi вони мали майже однаковий сценарiй та перетворювались на неконтрольованi побоїща.

У нарисi “Як у нас “кредiт” заведено”³⁶ П. Капельгородський також порушує соцiальнi проблеми, констатує погiршення умов життя на кубанських вольностях, зростання малоземелля та єврейського лихварства. Для подолання останньої проблеми кубанцi спробували заснувати товариство з дрiбного кредитування, якому чинили опiр мiсцевi лихварi.

У “Листах з Кавказу”³⁷ П. Капельгородський колоритно описав свою подорож на пiвдень Кавказу залiзницею, враження вiд курортiв Мiнеральних вод, П’ятигорська, Єсентукiв, Кисловодська. У третiй частинi нарису автор у розповiдi про повернення на Кубань зазначає iнертнiсть мiсцевої української громади, передає враження вiд засiдання ради Катеринодарської “Просвiти”, на якому вiн був присутнiм.

³⁴ П. Капельгородський, *Народнiй самосуд*, Рада 106 (1907, 9 травн.) 3.

³⁵ П. Капельгородський, *Самосуди на Кубанi*, Рада 208 (1907, 14 верес.) 3.

³⁶ П. Капельгородський, *Як у нас “кредiт” заведено*, Рада 57 (1908, 8 бер.) 2–3.

³⁷ П. Капельгородський, *Листи з Кавказу*, Рада 159 (1908, 11 лип.) 2–3; 161 (1908, 13 лип.) 2–3; 165 (1908, 19 лип.) 2.

В окремих інформаційних замітках “Ради” зустрічаємо інформацію й про національне життя на Кубані. Так, незважаючи на офіційне закриття “Просвіти” у кінці 1907 р. українці продовжували громадську діяльність: на початку 1908 р. організовували вечір, присвячений письменниці Марко Вовчок, відкрили лекції з історії української літератури для вчителів шкіл (викладач – Я. Жарко), з історії України (викладач – Н. Скотинський), запрошували й Г. Доброскока читати лекції з історії України. У рубриці “По Україні” (№ 66) розповідалося про відзначення на Кубані 26 лютого 1908 р. Шевченкових роковин. Тоді на хуторі Романовському відбувся “Український музикально-вокальний вечір”, у програму якого увійшли читання реферату про Т. Шевченка, хорові пісні, театральні постановки. Широко інформувалося й про національні заходи (№ 283, с. 3).

У допису з Катеринодара В. Чепелянський розповідав про діяльність українського кіоску³⁸, який відкрився влітку 1908 р. та згодом набув популярності. Автор констатував кількість проданих книг, відзначав ті, що користувалися найбільшим попитом у читачів, висловлював побажання, щоб у кіоск надходили нові книжки та газети. Він сподівався на успіх кіоску, оскільки на Кубані не було інших книгарень з українськими книжками, висловлював побажання, щоб передавали й драматичні та прозові твори. Згодом з’явилася інформація про закриття кіоску (№ 203) та називалися його причини: обшук у Г. Доброскока, у ході якого були вилучені зброя та книги.

У 1907–1908 рр. “Рада” активно рекламувала й брошуру П. Капельгородського “Українці на Кубані”³⁹, що була видана Київською “Просвітою” у 1907 р. Про неї з’явився матеріал і в рубриці “Бібліографія”. Рецензент назвав книгу першою “спробою дати самостійну розвідку про окрему країну нашої України”. Він знайомив читачів зі змістом видання, звернув увагу на особливості у висвітленні автором окремих сюжетів.

У “Раді” друкувалися й художні твори, присвячені Кубані. Зокрема, виявлено оповідання П. Капельгородського “Милостивий маніфест”, написане автором у с. Успенське. В основі сюжету – розповідь про трагічну долю селян-переселенців з України, які довірилися царському маніфесту 1868 р. та перебралися на Кубань з надією знайти заможніше життя, але зустріли там безправ’я та наругу над людськими правами. Вустами героя автор розповідає про соціальну несправедливість, безземелля, відписки

³⁸ Дописи. [В. Чепелянський] *Катеринодар*, Рада 188 (1908, 17 серп.) 4.

³⁹ [Г. Квасницький.] *Українці на Кубані. Написав П. Капельгородський. З картою Кубанщини. Видання Товариства “Просвіта” у Києві, 1907. № 10. Стор. 35 + карта. Ціна 5 коп.*, Рада 228 (1907, 10 жовт.) 3.

начальства, на які нашттовхнулись переселенці в чужому краї. Чоловік із Полтавщини, що повернувся із царської армії калікою, повірив у царський маніфест, який поманив малоземельну родину обіцянкою безкоштовно дати землю на Кавказі. Герой назвав маніфест “милостивим”, покинув рідний край та з великою родиною помандрував у пошуках щастя, але на чужій землі так і не дочекався обіцяного, відійшовши у вічність у злиднях та зневірі. А своєму синові залишив заповіт: “Коли вийде, синку, новий милостивий маніфест, вірь йому, але не покладайся на нього, бо кожний милостивий маніфест можна виконати дуже немилостиво. Самими маніфестами не можна сліз людських висушити, не можна відразу зрушити старе життя на новий шлях. Кинь у болото каменюку, – може багно й розбризкаєш, але за кілька ступнів навкруги все лишиться так саме, як і було”.

П. Капельгородський написав у с. Успенському та надрукував у “Раді” й вірш “У досвіта” про прагнення українців до вільного життя та свободи. Ще один його ліричний вірш “Уночі” розповідав про Кубань та її багату природу.

Постійний зв’язок із “Радою” Кубань підтримувала і листами до редакції, що надсилалися від цілих груп громадян – учнів, учителів, Катеринодарської “Просвіти”, навчальних закладів. Так, вже у 1906 р. учні Кубанської учительської семінарії підтримали ідею національної школи для українців та ініціативу київських студентів вимагати заснування українських кафедр у Київському університеті св. Володимира. Лист з підтримкою містив 53 підписи. Ініціативу київських студентів підтримала і рада Кубанського просвітнього товариства, вона виступала за українізацію усіх ланок освіти в Україні, вважаючи її історичною справедливістю. 64 підписи на підтримку ідеї націоналізації української школи надіслали у редакцію “Ради” й учні міського училища в Катеринодарі, 50 підписів – музично-драматична секція та хор Кубанського просвітнього товариства. Останні у своєму листі патетично заявляли: “Тепер ми бачимо, що спадає темрява з очей нашого пригнобленого люду; бачимо, що займається красна зоря просвіти над рідною землею; тепер ми віримо, що “ще не вмерла Україна”⁴⁰.

У розділах хроніки “Ради” – “По Україні”, “Економічне життя України” подавалася й інформація про новозасновані товариства, з’їзди, врожайність тих чи інших сільськогосподарських культур, експорт певних товарів, відкриття нових родовищ корисних копалин тощо. Так, саме у

⁴⁰ *Листи до редакції, Рада 91 (1906, 30 груд.) 3.* – Підп.: Учні городського училища в Катеринодарі; *Музично-драматична секція і хор Кубанського Просвітнього Товариства.*

зазначених рубриках знаходимо дані про відкриття у Новоросійську товариства взаємного кредиту та його перші установчі збори, заснування у Катеринодарі товариства для вивчення Кубані, яке очолив В. Скидан, зазначалися й перші реферати, прочитані в ньому.

Повідомлялися й цікаві економічні новини, наприклад, про відкриття у 1907–1908 рр. родовищ нафти у Майкопському районі, про її високу якість, яка не поступалася бакинській нафті, про закупівлю окремих родовищ іноземними інвесторами, про відкриття родовищ нафти і в стації Калузській та її використання у місцевому споживанні. Констатувалися і низький урожай соняшника у 1908 р., скорочення експорту кубанської макухи через махінації місцевих експортерів, які додавали до макухи домішки. Саме через це основний покупець макухи Данія відмовилася купувати її з Кубані. Стає відомо і про зародження консервної галузі на Кубані, якість її першої продукції та зростання попиту на неї. За інформацією “Ради” довідуємось і про закладення на Кубані галузі виноградарства. З цією метою були налагоджені зв’язки з Кримом та закуплені там саджанці кращих сортів винограду.

У замітках хроніки “Ради” повідомлялося і про відкриття акушерських курсів у Катеринодарі, про вихід у жовтні 1908 р. в Катеринодарі газети “Торгово-промышленный справочник”. Часто зустрічалася й інформація про інфекційні захворювання на Кубані, серед яких найпоширенішими були висипний тиф та холера. Неодноразово подавалася інформація про кількість хворих та померлих щомісячно. З окремих заміток стає відомо і про кількість арештів на Кубані. Наприклад, у замітці “Арешти в Катеринодарі” інформувалося, що за 2 місяці у Катеринодарі було арештовано 103 особи, серед яких переважали соціал-демократи та анархісти-комуністи. Також стає відомо і про арешт экс-депутата Державної Думи І. Ширського за його належність до РСДРП.

Таким чином, українська газета “Рада” протягом 1906–1908 рр. умістила чимало різноманітних матеріалів про Кубань. Вони свідчать про взаємний інтерес України та Кубані: кубанським краєм цікавилися читачі “Ради”, Кубань же підтримувала зв’язок з Україною постійними матеріалами, які друкувалися в “Раді” і розповідали про тамтешнє життя, суспільні настрої, соціальні проблеми, бажання реформувати освіту, національно просвітити українство Кубані, дати йому можливість навчатись в українській школі, читати українські книжки та газети, засновувати національні організації та товариства. Виявлені матеріали свідчать, що процес національного відродження, який помітно розгорнувся в Наддніпрянській

Україні після 1905 р., паралельно охопив і українську Кубань, адже й там на багатолюдних з'їздах педагоги заявили про бажання українізувати школи в українських селах та станицях, розширити мережу навчальних закладів, підняти загальний рівень освіти. У Катеринодарі була заснована Кубанська “Просвіта”, на різних рівнях активно обговорювалося питання надання соціальної рівноправності станові так званих “іногородніх”, серед якого переважали українці.

У матеріалах “Ради” українська Кубань початку ХХ ст. вимальовується такою, що ще добре зберегла національну самобутність: у побуті, забудові дворового господарства, вулиць, городництві та садівництві, а також у використанні мовного, пісенно-фольклорного та звичаєвого колориту. Тому автори вважали, що на Кубані на початку ХХ ст. склалися навіть сприятливіші умови для відродження національної свідомості, ніж в Україні, яка виявилася більше русифікованою. Але фактом залишався низький рівень національної свідомості серед інтелігенції краю, яка в силу об'єктивних обставин виявилася більш русифікованою, ніж селянство. Тому автори закликали до національної самоосвіти та виховання в першу чергу учителів-українців.

За матеріалами “Ради” можна зробити висновок і про суспільну активність на Кубані, прогресивні настрої населення. Їх у першу чергу продемонстрували результати кубанських виборів до II Державної Думи та ті сміливі накази, які були сформульовані представниками різних соціальних груп кубанського суспільства їхнім обранцям. У них звучали вимоги добиватися для кубанців справедливого суспільного ладу, землі та волі, соціальної рівності, доступної освіти тощо. В одному зі звернень прозвучали й привітання кубанських селян депутатам I Державної Думи, які підписали революційну Виборзьку відозву. А серед послів, обраних кубанцями до Державної Думи, були лише представники лівих поглядів. Зазначені факти свідчать про високий рівень політичної думки та суспільну активність кубанців. Її демонстрували численні з'їзди та зібрання, що проходили у найбільших містах Кубані, спроби долучитися до прогресивних загальноросійських організацій, які стояли на засадах демократичних свобод, народовладдя та парламентаризму.

Про свободолюбність та незалежність кубанців свідчить і їхній спротив сваволі будь-якого начальства. Так, вони вигнали зі своїх станиць старшин, які дискредитували себе несправедливістю та хабарництвом, не виконуючи прямих обов'язків, самовільно викорінюють злочинство та конокрадство, шукають винних та жорстоко карають їх.

Отже, газета “Рада” у своїх різножанрових матеріалах відобразила різні грані Кубані початку ХХ ст.: її соціальне та економічне життя, суспільні настрої та вимоги, найгостріші краєві проблеми. Чималий пласт інформації вона дає і про українську Кубань, її найболючіші проблеми, заходи із пробудження національної свідомості, суспільні настрої українців Кубані тощо. Протягом усіх оглянутих років “Рада” подала майже однакову кількість матеріалів, але з кожним роком вони урізноманітнюються, відчувається інтерес газети до національного життя українців Кубані, яке набувало нових форм, проявів та людських облич. Жодне нове суспільне явище у краї не проходило поза увагою українських публіцистів: вони про нього інформували читачів, ділилися успіхами та невдачами, прогнозували та передбачали його перспективи. Тому що основним завданням української щоденної газети було поширювати ідеї національного руху, охопити якнайбільше його проявів та фактів, які свідчили, що процес національного відродження серед українців пішов своїми законними шляхами і його вже не могли зупинити ніякі перешкоди.

Бібліографія матеріалів про Кубань на сторінках газети “Рада” (1906–1908 роки)⁴¹

Публіцистика

1. П. Капельгородський, *Заходи коло шкільної справи на Кубані*, 2 (1906, 16 верес.) 2–3.
2. П. Капельгородський, *Моя відповідь дідові Михайлові*, 37 (1906, 27 жовт.) 1.
3. П. Капельгородський, *Милостивий маніфест*, 45 (1906, 5 лист.) 2–3.
4. П. Капельгородський, *“Союз руссаго народа” в Кубаниціні*, 47 (1906, 8 лист.) 3.
5. П. Капельгородський, *Виборче право “іногородніх” на Кубаниціні*, 66 (1906, 30 лист.) 1.
6. П. Капельгородський, *Маленький фельетон. Як вишукано “крамолу” над Терном*, 86 (1906, 23 груд.) 2.
7. [М. Стрішінський,] *Лист з Кубані*, 15 (1907, 19 січн.) 3. – Підп.: Н. С.
8. П. Капельгородський, *Вибори по Кубанських селах*, 29 (1907, 4 лют.) 3.
9. П. Капельгородський, *Народній самосуд*, 106 (1907, 9 травн.) 3.
10. П. Капельгородський, *Національно-шкільна справа з погляду шкільних доглядців*, 124 (1907, 31 травн.) 1.
11. П. Капельгородський, *Національний рух і початкова школа*, 136 (1907, 16 черв.) 1.

⁴¹ У бібліографії у квадратних дужках подаються прізвища авторів, встановлені автором статті за редакційним примірником газети “Рада”. Показчик подано за предметно-хронологічним принципом.

12. П. Капельгородський, *З записної книжки учителя початкової школи*, 135 (1907, 15 черв.) 2–3; 137 (1907, 17 черв.) 2–3.
13. Капельгородський П. *Національний рух і початкова школа*, 136 (1907, 16 черв.) 1.
14. “*Просвіта*” на Кубані, 141 (1907, 22 черв.) 3. – Підп.: Козак.
15. Капельгородський П. *Самосуди на Кубані*, 208 (1907, 14 верес.) 3.
16. [В. Щербаківський,] *В справах народньої освіти на Кубані*, 225 (1907, 6 жовт.) 3. – Підп.: Щ.
17. П. Капельгородський, *Учительський з’їзд в с. Армавірі кубанської області*, 238 (1907, 21 жовт.) 2–3.
18. М. Стрішінський, *Лист з Кубаницини*, 12 (1908, 15 січн.) 3.
19. *Лист з Кубані*, 30 (1908, 6 лют.) 3. – Підп.: Хв. П.
20. П. Капельгородський, *Сільсько-господарські забавки в кубанських початкових школах*, 31 (1908, 7 лют.) 3.
21. П. Капельгородський, *Як у нас “кредит” заведено*, 57 (1908, 8 бер.) 2–3.
22. П. Капельгородський, *Земство й иногородні на Кубаницині*, 65 (1908, 18 бер.) 1; 66 (1908, 19 бер.) 1; 67 (1908, 20 бер.) 1; 68 (1908, 21 бер.) 1.
23. П. Капельгородський, *Секрет багатства, або ж математичне хліборобство*, 117 (1908, 21 трав.) 3.
24. П. Капельгородський, *Листи з Кавказу*, 159 (1908, 11 лип.) 2–3; 161 (1908, 13 лип.) 2–3; 165 (1908, 19 лип.) 2.
25. П. Капельгородський, *Учительські курси в Анапі*, 179 (1908, 5 серп.) 3.
26. П. Капельгородський, *Як я учився в початковій школі*, 226 (1908, 4 жовт.) 2–3.
27. П. Капельгородський, *Національне питання на з’їздах учителів Лабінського oddілу*, 253 (1908, 5 лист.) 1.

Художня література

28. П. Капельгородський, *Милостивий маніфест*, 45 (1906, 5 лист.) 2–3.
29. П. Капельгородський, *Голод*, 90 (1906, 29 груд.) 2.
30. П. Капельгородський, *Весняна повідь*, 94 (1907, 21 квіт.) 3.
31. П. Капельгородський, *Удосвіта*, 180 (1907, 9(22) серп.) 3.
32. О. Капельгородський, *Вночі*, 183 (1907, 12 серп.) 3.

Хроніка

33. *З українського життя. На Кубані*, 10 (1906, 26 верес.) 2–3.
34. *До виборів по Україні*. [С. Ерастов], *Кубаницина*, 37 (1907, 14 лют.) 3. – Серед авторів Ерастов.
35. *По Україні. Наказ кубанських козаків послам Державної Думи*, 45 (1907, 23 лют.) 3.
36. *По Україні. Шевченкови роковини на Кубаницині*, 66 (1907, 20 бер.) 3.
37. *По Україні. З Кубані*, 143 (1907, 24 черв.) 3.
38. *По Україні. З Кубані*, 157 (1907, 12 лип.) 3.

39. *По Україні. З Кубані*, 198 (1907, 1 верес.) 2–3.
40. *По Україні. З Кубані*, 213 (1907, 21 верес.) 3.
41. *По Україні. З Кубані*, 218 (1907, 27 верес.) 2.
42. *По Україні. З Кубані*, 225 (1907, 6 жовт.) 2–3.
43. *По Україні. З Кубані*, 227 (1907, 9 жовт.) 2–3.
44. *По Україні. З Кубані*, 235 (1907, 18 жовт.) 3.
45. *По Україні. З Кубані*, 254 (1907, 11 лист.) 3–4.
46. *По Україні. З Кубані*, 269 (1907, 30 лист.) 3.
47. *По Україні. З Кубані*, 276 (1907, 9 груд.) 2–3.
48. *По Україні. З Кубані*, 281 (1907, 15 груд.) 3.
49. *По Україні. З Кубані*, 283 (1907, 18 груд.) 3.
50. *З Кубані. Заборона*, 15 (1908, 18 січ.) 3.
51. *З Кубані. З'їзд учителів середніх шкіл*, 20 (1908, 24 січ.) 3.
52. *З Кубані. Справа про залізничну забастовку*, 28 (1908, 2 лют.) 4–5.
53. *З Кубані. Позрабування залізничного зборщика*, 36 (1908, 13 лют.) 3.
54. *По Україні. З Кубані*, 41 (1908, 19 лют.) 2.
55. *По Україні. З Кубані*, 54 (1908, 5 бер.) 2.
56. *По Україні. З Кубані. Арешти в Катеринодарі*, 66 (1908, 19 бер.) 3.
57. *По Україні. З Кубані*, 79 (1908, 4 квіт.) 3.
58. *По Україні. З Кубані*, 80 (1908, 5 квіт.) 3.
59. *По Україні. З Кубані*, 91 (1908, 20 квіт.) 3.
60. *По Україні. З Кубані*, 104 (1908, 6 трав.) 2–3.
61. *По Україні. З Кубані*, 113 (1908, 16 трав.) 2–3.
62. *По Україні. З Кубані*, 143 (1908, 22 черв.) 2.
63. *По Україні. З Кубані*, 157 (1908, 9 лип.) 2–3.
64. *По Україні. З Кубані*, 177 (1908, 2 серп.) 2–3.
65. *По Україні. З Кубані*, 214 (1908, 19 верес.) 2–3.
66. *По Україні. З Кубані*, 231 (1908, 10 жовт.) 2–3.
67. *По Україні. З Кубані*, 235 (1908, 15 жовт.) 2–3.
68. *По Україні. З Кубані*, 240 (1908, 21 жовт.) 2–3.
69. *По Україні. З Кубані*, 243 (1908, 24 жовт.) 3.
70. *По Україні. З Кубані*, 248 (1908, 30 жовт.) 3.
71. *З Кубані. Гроші в могилі*, 252 (1908, 4 лист.) 3.
72. *По Україні. З Кубані*, 253 (1908, 5 лист.) 3.
73. *По Україні. З Кубаницини. Душогубство*, 254 (1908, 6 лист.) 3.
74. *По Україні. З Кубані. Добра справа*, 257 (1908, 9 лист.) 3.
75. *По Україні. З Кубані*, 269 (1908, 25 лист.) 2–3.
76. *По Україні. З Кубані*, 281 (1908, 10 груд.) 3.
77. *З Кубані. Продаж українських газет*, 285 (1908, 14 груд.) 4.
78. *З Кубані. Зарізано поїздом. Занепад віри*, 288 (1908, 18 груд.) 3.
79. *З Кубані. Горе письменникові*, 290 (1908, 20 груд.) 3.

Економiчне життя України

80. *Економiчне життя України*. [М. Гехтер], *Нова залiзниця на Кубанi*, 68 (1908, 21 бер.) 3.
81. *Економiчне життя України*. [М. Гехтер], *Кубанська нафта*, 86 (1908, 12 квіт.) 2–3.
82. *Економiчне життя України*. [М. Гехтер], *Урожай соняшника на Кубанi*, 189 (1908, 19 серп.) 3.
83. *Економiчне життя України*. [М. Гехтер], *Вивоз кубанської макухи*, 229 (1908, 8 жовт.) 3.
84. *Економiчне життя України*. [Г. Квасницький], *Консервна продукцiя на Кубанi*, 240 (1908, 21 жовт.) 3.
85. *Економiчне життя України*. [Г. Гехтер], *Нафта на Кубанi*, 260 (1908, 13 лист.) 3.
86. *Економiчне життя України*. [Г. Квасницький], *Виноградарство на Кубанi*, 282 (1908, 11 груд.) 3.
87. *Економiчне життя України*. [Г. Квасницький]. *Нафта на Кубанi*, 290 (1908, 20 груд.) 3.

3 життя “Просвiт”

88. [С. Ерастов], *3 життя “Просвiт”*, 144 (1907, 26 черв.) 3. – Пiдп.: Кубанець.
89. [С. Ерастов], *3 життя “Просвiт”*. *Кубанська “Просвiта”*, 168 (1907, 25 лип.) 3. – Пiдп.: Кубанський.
90. *3 життя “Просвiт”*. *Закриття Кубанської “Просвiти”*, 222 (1907, 3 жовт.) 3.

Дописи, кореспонденцiї

91. *Дописи*. [С. Ерастов], *Катеринодар*, 23 (1906, 11 жовт.) 4.
92. *Дописи*. [П. Капельгородський], *с. Успенка*, 44 (1907, 22 лют.) 4.
93. *Дописи*. [Ткачов], *г. Сiйськ*, 24 (1908, 29 сiч.) 4.
94. *Дописи*. [П. Капельгородський], *г. Армавир*, 29 (1908, 5 лют.) 4.
95. *Дописи*. *Катеринiвська станиця*, 116 (1908, 20 трав.) 4.
96. *Дописи*. [П. Капельгородський], *с. Успенка*, 118 (1908, 22 трав.) 4. – Пiдп.: Успенець.
97. *Дописи*. С. Ерастов, *Катеринодар*, 162 (1908, 15 лип.) 4.
98. *Дописи*. [С. Ерастов], *г. Новоросiйськ*, 163 (1908, 17 лип.) 4.
99. *Дописи*. [В. Чепелянський], *Катеринодар*, 188 (1908, 17 серп.) 4.
100. *Дописи*. [В. Чепелянський], *Катеринодар*, 191 (1908, 21 серп.) 4.
101. *Дописи*. [С. Квасницький], *Катеринодар*, 201 (1908, 3 верес.) 4.
102. *Дописи*. [В. Чепелянський], *Катеринодар*, 203 (1908, 5 верес.) 4.
103. *Дописи*. [С. Квасницький], *Новоросiйськ*, 235 (1908, 15 жовт.) 4.
104. *Дописи*. [С. Квасницький], *Новоросiйськ*, 236 (1908, 16 жовт.) 4.
105. *Дописи*. [С. Квасницький], *Катеринодар*, 271 (1908, 27 лист.) 4.
106. *Дописи*. [С. Квасницький], *Катеринодар*, 271 (1908, 27 лист.) 4.

107. *Дописи*. [Є. Квасницький], *Новотитарівська станиця*, 280 (1908, 9 груд.) 4.
108. *Листи до редакції*, 87 (1906, 24 груд.) 3. – Підп.: Учні Кубанської учительської семінарії.
109. *Листи до редакції*, 87 (1906, 24 груд.) 3. – Підп.: Рада Кубанського Просвітнього Товариства.
110. *Листи до редакції*, 91 (1906, 30 груд.) 3. – Підп.: Учні городського училища в Катеринодарі; Музично-драматична секція і хор Кубанського Просвітнього Товариства.
111. *Листи до редакції*, 28 (1908, 2 лют.) 5–6. – Підп.: Фундатори новочеркаської “Просвіти” З. Ткаченко, З. Барабаш, Н. Циномонов – подяка О. Лотоцькому та О. Перехрестову за надіслані книжки для “Просвіти”.
112. *Лист до редакції*, 116 (1908, 20 трав.) 4. – Підп.: З. Барабаш, З. Ткаченко.

Бібліографія

113. *Бібліографія*. [Г. Квасницький], *Українці на Кубані. Написав П. Капельгородський. З картою Кубаницини. Видання Товариства “Просвіта” у Києві, 1907. № 10. Стор. 35 + карта. Ціна 5 коп., 228 (1907, 10 жовт.) 3. – Підп.: Гак.*
114. *Бібліографія*. [Є. Квасницький], *Рец. на: Півень О. “Козача рада”. Поема на українській мові із побуту козаків кубанського війська – Ст. Уманська, 1907. – 42 с., 30 (1908, 6 лют.) 4. – Підп.: Є. Віченко.*